

METSHALDJAS, PALESMURT JA PERI

Udmurdi metshaldjapärinus on eriti huvitav seetõttu, et sisaldab nii kaugele itta kui ka läände ulatuvaid uskumusi ja kujutelmi, olles seega otsekui ühenduslüliks Põhja-Euraasia rahvaste usundite vahel. Nii, nagu kõigi teistegi udmurdi mütoloogiliste tegelaste puhul, ei saa me metshaldjaga seoseski rääkida vaid ühest kindlast üleloomulikust olendist, vaid peame vaatluse alla võtma terve hulga ühiste tunnuste kaudu liituvaid ning üksteisele mõju avaldavaid uskumusi, mille kohta saab vaid üsna tinglikult kasutada nime metshaldjas. Järgnevalt püüan iseloomustada mitmeid metsaga seotud mütoloogilisi tegelasi, kes kõik leiavad oma koha Põhja-Euraasia rahvaste avaral metshaldjapärinuse taustal.

Muistend metshaldjast

“Kord sügisel jäid kaks jahimeest metsas öö peale. Oli just *gondjr kõlon* – 'karu magamaheitmise aeg'. Sel ajal jäävad kõik karud metshaldja käsu kohaselt magama, et ärgata alles *död'j kuštoni* – 'saani mahajätmise' ajal (s.o. siis, kui saani asemel vanker kasutusele võetakse). Mehed jäid ööbima tuttavasse kohta suure kuuse alla. Istuvad ja ajavad juttu, meenutavad igasuguseid lugusid ja juhtumisi. Niimoodi keskööni istunud, kinnitasid nad veel kord keha ja heitsid lõkke äärde magama. Koerad lamasid sealsamas. Kuni mehed rääkisid, oli metsas vaikne kui lagedal väljal tuuletu ilmaga. Vaevast aga said meestel silmad kinni vajuda, kui kostis nagu tormi kohinat. Ümberringi ainult pime-tume mets, lõke vaevu-vaevu valgustab. Kohin muutus järjest tugevamaks. Mehed istuvad ja kuulavad. Äkki kostis läbilõikav vile ja tõusis keeristorm. Oli kuulda, kuidas puud murduvad. Meestel hakkas hirm, kuigi püssid olid käepärast ja koerad kõrval. Natukese aja pärast hakkasid nende ümber jooksuma oravad, jänessed ja teised metsloomad. Jahimehed imestavad – koerad miskipärast loomi ei puutu, ei pööra neile isegi tähelepanu. Viskasid mehed oksid tulle, lõke valgustas ümberkaudseid põõsaid. Metsloomi oli tohutu hulk. Lähedalt kostis kohutav inimhääline hüüd. "Minge minu tee pealt ära! Miks olete ennast siin sisse seadnud?" küsis tundmatu põõsastest. Jahimehed ei saanud hirmu pärast liigutada. "Minge mu tee pealt minema!" Hääli muutus veelgi ähvardavamaks. Vaevu roomasid mehed koos koertega kõrvale. Oma laagripaiga poole vaadates nägid nad – mööda läheb musttuhat metslooma, nende kannul kuusekõrgune inimene. Kui ta oli läinud, kadusid ka loomad ja kohin kaugenes. Jahimehed seadsid ennast jälle vanas paigas sisse, kuid und enam ei saanud. Kes teab, mis nendega juhtuda oleks võinud. Metshaldjas ei armasta kangekaelseid inimesi. Aga nemad heitsid magama just tema tee peale. Just sel ööl ajas metshaldjas loomi teise kohta. Võib-olla peeti temast mujal rohkem lugu ja paluti rohkem.” (Perevoztšikova 1988: 88 – 91).

Äratoodud tekstis esineb metshaldjas metsloomade valitsejana. Muistend sarnaneb soome muistenditüübiga “Tapio kari”, kus jahimehel kästakse samuti loomi ajava metshaldja teelt ära minna (vt. Löfstedt 1993: 95 – 96).

Vasakul põhjaudmurdi maastik Idnakari lähedal (Glazovi raj.), paremal lõunaudmurdi maastik Kuzjobajevo lähedal (Alnaši raj.). Autori fotod.

Metsa-onu

Metshaldjat on erinevalt nimetatud. Udmurdimaa lõunaosas oli ta *ńulesmurt* 'metsainimene', *ńules ńuńa* 'metsaonu' või *ńules utiś* 'metsavaht', põhja pool aga *tśattśamurt* (*tśattśa* on udmurdi põhjamurdes 'mets') või *tśattśa ńuńa*, Šošma murrakus ka tataripäraselt *obida* (Wichmann 1893, 1: 10, Harva 1914, 1: 152). Viimane tulenevat koos mari *abda*, *owda*, *owyda*, tšuvašši *upata*, *apate* ja tatari dial. *apata*, *atapa*-ga (kurat, kuri vaim) sanskritikeelsest loodushaldja nimetusest *amithaba* (Löfstedt 1993: 65). Metshaldjat on kujutatud inimesesarnase olendina. Harilikult olevat ta puude kõrgune, kuid võivat muutuda ka inimesepikkuseks. Siis ilmuvat ta sageli valgeis rõivais taadina. Metsas olevat tal pere ja palju vara. Suure kasvu pärast kandnud ta Glazovi maakonnas ka nime *bid'd'žim ńuńa* 'suur onu' (Harva 1914, 1: 152). *Obida* aga ilmuvat suurte rippuvate rindadega naisena. Nagu vetehaldjad, nii pidanud metshaldjadki kaks korda aastas pulmi. Siis tormanud nad suuri puud murdes tuulispeadena ringi. Nad meelitanud enda juurde inimesi, eriti lapsi. Metshaldjad eksitanud ka kariloomi või kandnud neid ühest kohast teise (Harva 1914, 1: 152 – 153). Wichmanni järgi olid metshaldja alluvaiks puude ja loomade *kunid* ehk valitsejad. *kun*-karu olnud valge, *kun*-orav valge või must, *kun*-madu kahesarveline, *kun*-hobune kahe südamega, *kun*-kivid ja -puud hiigelsuured (Wichmann 1893, 1: 10). Vereštšagini andmetel arvasid Glazovi maakonna udmurdid, et metshaldjas kaitseb inimesi kurjade vaimude eest ja annab jahisaaki, ent vihastades võib ka paha teha ja inimesi röövida (Vereštšagin 1909: 40 – 45). "Veel arvatakse, et *bid'd'žim ńuńa* õpetab ennustama ja posima. Teda loetakse votjakkide paganluse peamiseks toeks." (Samas). Ettekujutust sellest, et metshaldjas õpetab nõidust, kohtame ka permikomidel. Motiiv metshaldja käest nõiakunsti õppivatest tütarlastest esineb vene folklooris. Mõnede ettekujutuste kohaselt ei jää metshaldjaga kokku elav ja nõidust õppiv tüdruk rasedaks. Abielludes aga kaotab ta kõik metshaldjalt saadud teadmised. (Löfstedt 1993: 205). Handi šamaan saanud ühe abivaimudest sageli metshaldjalt (Lintrop 1995, 1: 91), igal sõlkupi šamaanil olnud kaks müütilist naist – metshaldja tütar ja vetehaldja tütar (samas: 94).

Metshaldjale ohverdamine

On loomulik, et metsarikkas Glazovi maakonnas hinnati metshaldjat kõrgemalt kui suhteliselt lagedal Lõuna-Udmurdimaal. Austus oli isegi nii suur, et talle igal teispäeval, neljapäeval ja pühapäeval ohverdati. Vereštšagini järgi nimetati seda kommet *šion potton* 'toidu väljaviimine'. Nimetatud päevil küpsetas pereema jahust ja munast paaritu arvu pannkooke. Keskpäeva paiku tõi peremees koogid lauale, paljastas pea ja tegi ikooninurga poole kolm vööni kummardust, pani siis koogid märssi ja läks külast välja. Teel ei tohtinud ta kedagi kohata, eriti halb oli, kui keegi risti üle tee läks. Kui tuligi mõni inimene vastu, tegi peremees näo, nagu ei märkaks teda ja läks vaikides edasi. Põldu ümbritseva tara juures laotas ta riidetüki koos pannkookidega kännule või väikesele tara küljes olevale riulile, pöördus näoga keskpäeva suunas ja kummardas paljastatud peaga kolm korda. (Vereštšagin 1909: 45 – 46). Pervuhhini järgi oli Glazovi maakonna udmurtidel 3 – 4 päeva peale nelipühi eriline püha *hulesmurt nimannik* 'metshaldja nimepäev'. Sel puhul ohverdati ruske härg. Palve, mida loeti, oli järgmine: “*osto inmare, kildišine, kuaže, durga voršude!* Siia heade naabrite ja peredega ühel keelel ja meelel istuma-tõusma (palvetama) tulime. Meie loomi kiskjate eest kaitse! Haiguste ja jõehaudade eest kaitse, metsa-onu! Põllutarasid hästi hoia! Siin hõbehambuse kuldkarvase härjavärsi anname! Järelejäänud karvad-udemed rohkearvuliselt paljunegu! Kui läheme lauta seda karva vaatama-silitama, anna rahvale kadestamisväärseid kiidusõnu! Varga ja vaenlase eest hoia, *inmare, kildišine, kuaže, voršude durga!*” (Wichmann 1893, 2: 148 – 149 < Pervuhhin 1888, 2: 93 – 94). Metshaldjat ongi eriti kariloomade eest palutud. Ka sügisel on talle sel eesmärgil metsas hani ohverdatud. Keedeti putru ning kutsuti metshaldjat sööma-jooma. Ohverdamast tulles kehtis rida keelde – ei tohtinud tagasi vaadata, muidu metshaldjas eksitab ära või saadab haiguse, koduteel ei tohtinud öelda ühtki sõna, koju jõudes ei tohtinud kellegagi rääkida või midagi puudutada enne käte tule kohal soojendamist-puhastamist, muidu kõnetatu haigestub, samal põhjusel ei tohtinud vaadata laste poole. (Pervuhhin 1888, 2: 97 – 100). Umbes samasugused keelud kehtisid muide ka surnuaiast tulles. Jahimehed palusid metshaldjalt rikkalikku saaki: “Sügis tuli, jahile läheme. Metsa-onu, ära kanna viha! Lase kohtuda musta rebasega, valge jäneseaga, tedrega, laanepüüga. Jõe kaldal käies-kõndides et saarmast kohtaksime! Kaugelt too ligidale, metsa-onu, märssi lase panna! Kui meile annad, saad sinagi.” (Wichmann 1893, 2: 162). Huvitav on Pervuhhini teade selle kohta, et metshaldjale viidi õue või eeskotta küpsetatud kanamuna juhul, kui esimesi kuid käima peal olev naine öösiti magada ei saanud (Pervuhhin 1890: 5). Võib-olla on nimetatud komme seotud ettekujutusega metshaldja juures nõiakunsti õppivatest tüdrukutest. *Šurali*-nimeline metshaldjas, keda tundsid vaid Kaasani kubermangu udmurdid, on Wichmanni arvates tatari päritolu. Teda kujutatud alasti karvase inimesena, kes sageli hobuse seljas ratsutanud (Wichmann 1893, 1: 11 – 12). *Šurali* huiganud öösiti metsas, eksitanud inimesi teelt ja meelitanud enda juurde. Ta kõdistanud neid hirmsasti või tantsitanud rampväsinuks (Harva 1914, 1: 155). Irtõši handid kujutasid metshaldjat samuti karvasena ette (Karjalainen 1918: 282). Vasjugani hantide

metshaldjas aga ilmunud valgeis rõivais taadina (sammas: 284). Kõdistamine on metshaldjale tüüpiline tegevus vene, valgevene, mordva ja mari folklooris, tõenäoliselt mujalgi. Sageli arvati, et ta võib inimese surnuks kõdistada. Väga levinud on motiiv metshaldja naerust, mida eksinu kuuleb. See, et metshaldja kasv sõltub teda ümbritsevate puude (taimede) kõrgusest, on samuti üldlevinud, mida tunnistavad eri rahvastel pärinevad ütlused: metsas puude pikkune, lagedal rohuliblest madalam (vene), kõrgete puude vahel on nad kõrgete puude pikkused, madalate puude vahel madalamad (vepsa). Mis on aasal rohulible pikkune, metsas aga puude kõrgune? – Metshaldjas (mokša). (Löfstedt 1993: 189).

Palesmurt

Palesmurt 'poolik inimene' elanud samuti metsas, kuid tal olnud vaid üks silm, üks jalg, üks käsi ja üks rind, mis olnud nii suur, et selle nibu võinud inimese lämmatada. Jelabuga maakonna udmurdid teadsid rääkida, et igast mahakukkunud *palesmurdi* verepiisast sündinud uus *palesmurt* (Harva 1914, 1: 155).

“*Palesmurdil* on ainult pool keha. Ta on nagu piki selgroogu pooleks tehtud. Silmi, käsi ja jalgu on üks. Karjumisega hirmutab ta metsas inimesi. Tuleb jahimeeste lõkke juurde. Kes siis *inmari* meelde ei tuleta, see on kadunud. Kui *osto* öeldes Jumalat meelde tuletada, läheb *palesmurt* lõkkesüsi laiali tuisates vihaselt minema. Räägitakse, et *palesmurdi* eest võib ennast pihlaka taha peita. Läbi pihlaka ta inimest ei näe. Räägitakse, et teda võib ainult pիրրuga lasta, muidu ei taba. Kui väljalastud loomi kolme-nelja nädalaga üles leida ei suudetud, tuli kolme vaksa pikkune viisk kududa. Metsa minnes tuli see kuuse otsa riputada ja öelda: "Säh, *palesmurt*, kudusin sulle viisu. Ole hea, lase mu loomad vabaks." (Perevoztšikova 1988: 97 – 98).

Palesmurti on inimestele ohtlikuks, kuid rumalaks peetud. Ta võinud inimese surnuks kõdistada. N. Pervuhhin toob oma eskiiside IV osas ära muistendi, kus *palesmurti* lausa inimsööjana kujutatakse. Muistendi kangelane päästab end tema käest ehtodüsseuslikul kombel – ta poeb lammaste hulka ja väljub koos karjaga *palesmurdi* majast (vt. Pervuhhin 1889: 50 – 51). *Palesmurdi*-taoline üksisilm-üksjalg-ükskäsi esineb paljude Põhja-Euraasia rahvaste usundis. Mõnikord on ta ühenduses allilma ja surnutega (nganassaani *barusi* ja eenetsi *sadanga* olid demoniseerunud surnud, evenki üksjalg *χargi* aga allilma kuri vaim). Lõuna-Rootsis kujutati metshaldjat eestpoolt imekena naisena, tagant aga kõdunenud puukännu kujulisena või õõnsana (Näiteks Erixon 1961: 34). Sama on teada Lääne-Soomest (Löfstedt 1993: 164). Tuvalased tundsid üleloomulikke olendeid, kes eest nägid välja tavaliste inimestena, tagant aga mitte, kuna neil puudus selg ja siseelundid olid katmata (Djakonova 1976: 283). Neid kurje vaime-*albõsse* kujutati ette suurte rindadega naistena (Kenin-Lopsan 1987: 19). Sageli olid *albõssid* šamaani abivaimudeks, nende rinnapiima joomise motiivi kohtame šamaanikssaamisnagemustes. Türgi rahvastele ühine *albõs*, *almõs*, *albas*, *almas*, *albastõ*, *alarvadõ*, *al anasõ*, *al garõsõ* jne. on sünnitamise seotud üleloomulik

olend, keda sümboliseerib kits. Teda kujutati ette suurte rindadega naisena. Nime etümoloogia seotakse turgi sõnadega *al/ala-* 'kõrge, hiigelsuur, hiiglaslik' ja *basmak* – tallama, sõtkuma, võitma. *Albastõd* peeti raskete sünnituste põhjustajaks, samas aga arvati, et tal on võime lapsi haiguste eest kaitsta. Veel on arvatud, et teda saab kinni püüda (nagu eesti luupainajatki) – selleks tuli hobuse selg pigiga kokku määrida. Kinnipüütud *albastõd* sai peremehe heaks tööle panna. *Albastõ* võis ka oma kuju muuta. (Abdullajev 1995: 5 – 9). G. Škljajevi andmetel tundsid udmurdidki *albasti*-nimelist vaimu, kes nende arvates elas tühjades majades. (Škljajev 1989: 37). Suured rinnad on sageli üleloomuliku olendi tunnusmärk – ka soome näkki on kujutatud nii sukeldumas, et ta viskab ühe rinna üle ühe ja teise üle teise õla (Kemppinen 1960: 52). Vene folklooris esineb pikajuukselise suurte rindadega naise või neiuna tavaliselt vetehaldjas (Krinitšnaja 1994: 8). Obiugrilaste metsahiid *meḥk, möḥk, meḥkw* meenutavad samuti udmurdi metshaldjat ja *palesmurti*. Nad on sageli puudekõrgused, hiigeljõuga, kuid rumalad. Vaskkuuliga laetud püss võib neid tabada. Metsahiidude liikumisega kaasnevad puude murdumine ja tormituul. Nad vilistavad, hüüavad ja karjuvad väga tugevasti. (Karjalainen 1918: 373 – 374). Muuseas esineb udmurdi mütoloogias ka hiid *alangasar*, kes käitub üsna *palsemurdi* moodi ning kelle nimes on uurijad võtnud näha kahte etnonüümi – alaanid ja hasaarid (Jašin 1972: 97 – 98). Pigem on nimi etümoloogiliselt seotud eespool mainitud turgi *alarvadõ, al anasõ, al garõsõga*, igatahes tundub mulle usutavam vähemalt selle esimese poole pärinemine turgi-kaukaasia sõnast *al/ala* 'kõrge'. *Alangasari* ühendab mansi *meḥkiga* muuseas ka see, et muistendite kohaselt on mõlemad loodud enne inimest, *meḥkid* lehisest, *alangasarid* aga vitstest ja savist.

Kuri metsaga seotud haldjas on udmurdi usundis ka *iskalp̄idomurt* 'lehmajalgne inimene'. Tema ülakeha katvat talupojarõivad, mis jätvat paljaks vaid karvased sõrgadega jalad. Ka teda on peetud inimsööjaks (Harva 1914, 1: 155). Huvitav on asjaolu, et komid on müütilisi *tšuuude*³⁶ lehmajalgsetena kujutanud: "Tšuuudid, need on lehma jalgadega. Ainult öösel käisid ringi. Väikest kasvu." (Limerov 1998: 39).

Tõlperi ja metshaldjas

Tatari päritolu sõnaga *peri* nimetavad udmurdid mitmesuguseid kurje vaimu (vrd. turgi *peri* 'vaim, kaitsevaim' < iraani *pēri; peri hastalīgi* 'langetõbi'). Ka udmurdid on *peri* haigusega seostanud. Bogajevski nimetab Novõi Sentegi külas tuntud *perisid*: *buljık peri* 'paistetuse vaim' (*buljık* udm. 'haiguse vaim'), *punt peri* 'oksendamise ja peavalu vaim', *jozvi peri* 'liigestevalu vaim', aga ka *vuvjıl peri*

³⁶Mõnel pool tehti vahet *tšuuudide* (чуды) ja *tšuuudlaste* (чудские, чуди) vahel. Piirkonniti on kõigile neile omistatud järgmisi tähendusi: müütiline kääbusrahvas, väikesi kuradisarnased olendid, hiigelkasvu vägilased. Tšuuudidest lähemalt vetehaldjat käsitlevas peatükis.

'veepealne vaim', *šures peri* 'teevaim', *bakča utis peri* 'aeda valvav vaim', tatarikeelne *huzirsi peri* 'koduloomi hoidev vaim' ning *tölperi* 'tuule/keeristuule vaim' (Bogajevski 1890: 62). Viimast on ette kujutatud üsna metshaldja moodi: ta olevat inimese sarnane, väga tugev ja elavat maa all uhkes majas. Aeg-ajalt röövivat ta endale maa pealt naisi (samasi). Nagu metshaldjaski, kandvat ta mõnikord inimesi ja loomi kauge maa taha. Eespool äratoodud muistendis jahimeestest ja metshaldjast nimetati metshaldjaga kaasnenud keeristuult *tölperiks*: "*Soku ik tölperi džutiškem.*" Tegelikult tähendabki *tölperi* tänapäeval rohkem tuulekeerist või tuulispead. Metshaldjat on samasuguse keeristormina ringi liikumas kujutatud:

“Ühel metshaldjal oli kolm poega. Kaks poega olid kuulekad, kolmas aga sõnakuulmatu. Viimaks tüdines metshaldjas temaga jändamast ja otsustas ta inimeste juurde saata: "Ehk õpid sellest midagi, kui näed nii halba kui head." Saatis poja ühte külla, ütles: "Mine sinna, seal on kaks vanakest. Lapsi neil pole ja tööd teha nad enam ei jaksa. Hoolitse vanade eest kuni nende surmani!" Metshaldja poeg läkski nende vanade inimeste juurde. "Kas sulast on vaja?" küsis ta. "On küll, miks ei ole. Aga meil pole raha, et sulasele maksta," vastas taat. "Mulle pole raha tarviski," ütles metshaldja poeg. "Kui nii, siis ela pealegi," nõustus taat. Aga maja, laut ja muud hooned olid vanadel täiesti kõdud. Sulane hakkas palke vedama. Hobune oli vanadel ka vilets, seisis vaevu jalul, aga sulane vedas temaga palke, nii et midagi. Külarahvas muudkui imestas. Metshaldja poeg pani kolm-neli palki peale ja läks, ülesmäge vedades rakendas ennast ette. Nii vedas ta kohale majajao palke ja ehitas uue tare. Teisedki hakkasid teda talgutele kutsuma. Kes aga kutsus, selle juurde ta läks, kellelegi ei öelnud ära. Nii elas ta vanade juures neli aastat, siis surid nad ära. Sulane mattis vanad maha ja jäi üksi. Ükskord kutsuti ta jälle talgutele. Oma hobusekronuga vedas ta kõigist rohkem palke. Peremees kostitas kõiki hästi, aga kõige paremini hoolitses metshaldja poja eest. Sulane jäi purju ja ütles: "Mul on nüüd mõnus olemine. Tahate näha, kuidas ma meelt lahutan?" – "Muidugi tahame! Kindlasti tuleb vaadata, kuidas nii hea töömees meelt lahutab." Metshaldja poeg rõõmustas ja läks tuulispeana maju kummuli pöörama ja palke loopima. Majade palgid sadasid vihmana laiali. Jätnud püsti ainult oma maja, läks ta isa juurde tagasi. Rahvas laiutas imestusest vaid käsi. Niikaua, kui küla uuesti üles ehitati, küpsetati selles majas leiba.” (Perevoztšikova 1988: 84 – 87 < Munkácsi 1952: 54 – 56).

Paljude rahvaste (näit. vene, komi, vepsa, mari, mordva, tšuvašši) folklooris liigub metshaldjas tuulekeerisena või saadab tema liikumist tormituul. Udmurdi *tölperi* sarnast keeristuult üleloomuliku olendina kohtame vene folklooris (вихровой / вихорный). T. Löfstedt väidab, et tüüpiline on see, kui üle veekogu puhuv tuul seostatakse vetehaldjaga, metsas puhuv tuul aga metshaldjaga (Löfstedt 1993: 177). Rootsi metshaldjast on üles kirjutatud selline muistend: “Onsviholmis oli metsavaht. Ja ta rääkis mulle, et kord läks ta jahile ning võttis teise jahimehe endaga kaasa. Öhtul valmistusid nad puhkama heitma ja süütasid tule. Siis see teine mees ärkas üles ja seal seisis ilus, tõeliselt ilus naine tule ääres. See võib

halvasti lõppeda, mõtles ta ja äratas metsavahti. Ja too võttis tuletuki ja torkas sellega naisele selga, ja seal oli niisugune möll, et nad mõtlesid, et puud paisatakse maha. Saad aru, metsavaht oli seda naist enne kohanud ega kartnud.” (Erixon 1961: 34).

Udmurdi *tölperi* kohta on Bogajevski kirja pannud sellise muistendi:

“Mees läks metsa jänestele paelu panema. Äkki tuleb tema peale ei tea kust *tölperi*, keerutab ja midagi pole näha. Mees kohkus ja viskab teda noaga, mis õhku kaob. Koduteel astus mees kõrtsi ja näeb võõrast vanameest. "Lähme, ma teen sulle välja," pakkus vanamees. Läksidki, jõid pudeli-teise – taat tõepoolest kostitas teda. Kui nad kõrtsist välja tulid, muutus taat ootamatult *tölperiks*, haaras mehe ja kandis ta koju, kus tõstis hoonetel katused pealt ja lõhkus kõik. "Seda kurja tegin ma selle eest, et sa mind noaga viskasid ja haavasid just siis, kui ma tormasin su paeltesse jäneseid ajama." Mõne aja pärast kohtab mees laadal sama taati. "Tere, *tölperi*," ütleb mees talle. "Kuidas sa mind ära tundsid?" küsib taat. "Sa ju tegid mulle kõrtsis välja." – "Kumb silm mind ära tundis?" – "Parem." – "Säh sulle siis!" ütles *tölperi*, rebis mehel silma peast ja kadus. Nii jäigi mees ühe silmaga.” (Bogajevski 1890: 63 – 64).

Motiivi noaga tuulispea viskamisest leiame paljude rahvaste folkloorist (vrd. Simonsuuri D 1101, D 1331; MI D2121.8). Harilikult on tuulispaska seostatud metshaldja pulmadega (vene, soome, komi, mari folklooris, ilmselt ka mujal). Samas on vene ja leedu rahvaluules tuulispaska peetud ka nõidade või kuradi pulmi saatvaks ilminguks. Löfstedt asetab selle samasse kategooriasse ütlemistega läbi viimasaju paistva päikese kohta = nõiad vihitlevad, surnute/kuradi tütre/rebase pulmad (Löfstedt 1993: 184).

Tänapäevaseid jutte metshaldjast

Tänapäevalgi räägitakse lugusid metshaldjast. Harilikult teda kas nähakse metsas, kuulatakse ta samme või naeru, metshaldjas eksitab inimesi või teeb nendega halba nalja, istub kellegi kõrvale rekke, saani, vankrisse (sel juhul ei jõua hobune sageli vedada, vrd. eesti kodukäijaga) jne. Metshaldjas kuuleb, mida inimesed räägivad ja karistab neid eksimuste eest:

“Avdotja kutsus oma meest hüüdnimega Suurpea, nime Innokei ei kasutanud ta kunagi. Ükskord läksid nad metsa, Avdotja kutsus meest jälle hüüdnimega. Mehe asemel tuli ta juurde metshaldjas, jäi teisel pool tara seisma. “Ma püüaksin su kinni,” räägib ta, “ainult et tara segab.” Pärast Avdotja ütles: “Ärge meest kunagi hüüdnimega nimetage. Kui ta on Innokei, kutsugegi Innokeiks.”” (Pletnjova 1995: 52 – 53).

Mulle räägiti Põhja-Udmurdimaal lugu sellest, kuidas metshaldjas (valgeis rõivais taat) istus metsäärsele põllule sõnniku vedamise ajal jutustaja kõrvale vankrisse.

Sageli aga räägitakse metshaldjaga seoses ainult eksimisest või eksitajast (nagu Eestiski):

...ož vetli no vetli no, dišme berjkl'ai ke, tum pala mĭnono val no juškoul pala vui ik mon, šures vĭle ni. šures vĭle mĭni no, sažton ni ke – juškoul pala ke mĭniško askj no bertone mĭnam kužokĭn no vañ uk, davai tĭm pala. tĭm pala mĭnĭni kutski no – proč makem dĭr džutĭt, šöd ažpalan. mar karĭni kule? mĭniško no mĭniško mon so; mĭni no, kin ke tĭlskĭleške so kĭžpuez šöd kil'emĭn, lijalez džutĭt. no tiñ so diš berjkl'ame ik mone šures vĭle pottiz kad pote. mĭni tume. tumĭn ukmĭs čas ni, vit' čas potem ad'ami, vit' čas šor tume mĭni. tumĭs ukmĭs čas ni, ber [- -] mon nokine no öi add'žĭ ni.

... nii ma käisin ja käisin, rõivad pahupidi pööratud, olin Tumi poole minemas, aga jõudsin hoopis Juskouli poole, tee peale juba. Läksin juba tee peale, kui ärkasin – Juskouli minnes mul homme tagasi tulla ju kauge ka, davai Tõmi poole. Tõmi poole minema hakkasin – täitsa must miski nagu kõrgub eespool. Mis teha? Ma siis lähen ja lähen, läksin – ja keegi oli lõket teinud kasepuu mustade pakkudega, känd seisab. Ja vot need mu pahupidi pööratud rõivad otseku viisid mind ju tee peale välja. Läksin Tumi. Tumis oli kell juba üheksa, kell viis tuln kodust välja, viiest saadik läksin Tumi. Tumis oli kell juba üheksa, hilja [- -] ma ei saanud enam kedagi kätte. RKM Mgn II, 4426 (9) Jari raj. Bairami küla, Olga Zolotarjova.

Metshaldjas ja kurat

Oma vene metshaldjat käsitlevas uurimuses osutab T. Löfstedt ristiusu mõjudele – metshaldjas karistab metsas vandumise, laste söimamise, söögipalve ütlemtajätmise, hingamispäeval metsas küttimise või töötamise eest (Löfstedt 1993: 200). Samas märgib ta, et paljudes muistendites võib metshaldja asendada kuradiga ning et on raske kindlaks teha, millised algselt saatanast räägitud muistendid on muutunud muistenditeks metshaldjast (samas). Näiteks esinevad kõrvuti jutud küttidest, kes jahihõnne tagamiseks sõlminud lepingu metshaldjaga ning jahimeestest, kes liitunud kuradiga, kusjuures mõlemal juhul tuli asjaosalistel ühel või teisel kombel ristiusust lahti ütelda – võtta rist kaelast ja sellel tallata, vasaku käega risti ette lüüa jne. Püssi tabavaks muutmise eesmärgil armulaualeiva pihta tulistamise motiiv on tuntud Saksamaal, Leedus, Lätis, Eestis, Soomes, Karjalas, Valgevenes, Ukrainas, Venemaal, Komis, ilmselt mujalgi (Löfstedt: 1993: 202). Papi kohtamine oli halb enne nii jahi- kui kalameestele, Lääne-Siberi sooblikütid ei tohtinud öelda sõna 'kirik', komi jahimehed kasutasid 'papi' asemel eufemismi 'pikad juuksed' (Zelenin 1929: 132). See, et jahihõnn sõltub pigem kuradist kui jumalast, paistab olevat universaalne ettekujutus – enne jahiretke mullaga (aserid) või laamaga (burjaadid) kohtumist on halvaks endeks peetud (samas).

Glazovi piirkonna udmurtidelt on üles kirjutatud AT 758 (Eva peidetud/ erinevad lapsed) tüüpi meenutav muistend metshaldja (ning muude haldjate ja karu) sünni kohta:

“Ühel naisel oli 12 poega, keda ta ei jaksanud toita. Sellepärast heitis ta ühe vette, teise alemaale, kolmanda metsa, neljanda aga pani põranda alla. Siis tuli *kuaz* (jumal) naise juurde ja küsis: “Kuhu oled oma pojad pannud? Andsin sulle 12 poega, aga siin on vaid kaheksa!” Naine vastas: “Ei ütle!” Jumal lausus: “Tean ilma ütlematagi.” – “Kas sa oled neid näinud?” küsis naine. Jumal ütles: ”Nägin küll, kuhu sa nad panid. Miks heitsid ühe vette, teise alemaale, kolmanda metsa, neljanda põranda alla? Saagu nüüd esimesest vetehaldjas, teisest karu, kolmandast metshaldjas ja neljandast tarehaldjas!” Ütles nõnda ja läks ära.” (Wichmann 1893, 1: 11).

Paljude Põhja-Euroopa rahvaste folklooris (rootsi, norra, taani, saksa, vene, valgevene) aga saab metshaldjaks üks langenud inglitest (Löfstedt 1993: 206 – 210). Iiri folklooris seletatakse samal viisil haldjate päritolu (sammas).

Metshaldjakujutelmi mõjutanud uskumustest

Kokkuvõtteks võime välja tuua kolm üleloomulike olendite klassi, kellega seotud ettekujutused ja uskumused võivad olla mõjutanud udmurtide kujutelmi metshaldjast. Kõigepealt maa müütilised esmaasukad (hiidud ja kääbused). Gondatti poolt kogutud mansi muistendi kohaselt alustas *numi torum* elusolendite loomist sellest, et tegi lehistest kaks inimesesarnast olevust, kes ellu ärgates metsa põgenesid. Neist sai alguse metshiidude sugu. (Karjalainen 1918: 373). Udmurdi folklooris esinevad enne inimesi vitstest ja savist loodud hiidud – *alangasarid*. Metshaldjat ühendab hiidudega eelkõige välimus (suur kasv, karvasus, *palesmurdi* puhul üks silm), võime oma kasvu muuta ning kohmakas ja rumal käitumine. Eriti *palesmurt* esineb sageli rumala vanapagana rollis (näit. topib käe lõhestatud kännu vahele jne.). Lood enne inimesi maailma asustanud hiidudest on Põhja-Euraasias üldlevinud, nagu ka jutud väikest kasvu esmaasukatest (kääbused, trollid, *tšuurid*). Viimastega seostub eriti udmurdi vetehaldjas. Teiseks kurat ja tema käsilased (nõiad). Metshaldja suur kasv, tema võime välimust ja kasvu muuta, tema ilmumine tuulispasa kujul või saatel – need omadused on ühendatavad ka kuradiga. *Iskalp̄idomurt* – lehmajalgne mees – on kuradi tüüpiline ilmumiskuju. Eesti folklooris ilmub kurat mõnikord ka karvasena ja ühe silmaga (Valk 1994: 242). Ka on kuratlik metshaldjas kui nõiakunsti õpetaja. Metshaldja kuradisarnaseks muutumise võti võib peituda kütikultuuride meeste ja naiste folkloori erinevuses. Olid ju jahimeesteks mehed, kes mõnel pool pikki perioode kodust eemal viibisid. Pikkadel (sageli üksi sooritatud) jahiretkedel kogetud üleloomulikke elamusi toitsid ühelt poolt jahimeeste räägitud jutud, teiselt poolt aga külades elavate naiste kirikust mõjutatud hinnangud. Just naiste folklooris võis toimuda esmane metshaldja demoniseerumine. Kolmandaks demoniseerunud surnud. Eelkõige tuleb selles seoses kõne alla *palesmurt*, kelle sarnaste ükskõisi-

ükssilm-üksjalg-olenditena näiteks samojeedidel esinevad need surnud, kes mingil põhjusel surnute maale minna ei saa. Ühes nganassaani muistendis kirjeldatakse muide ka seda, kuidas surnute maa asukad vastsaabunu pikuti pooleks lõikavad ja roojase poole jõkke viskavad. Samas ei tohi unustada, et üleloomulike olendite ilmumine pooliku inimolendi kujul on Põhja-Euraasias suhteliselt levinud.

Viimaks tahaksin öelda, et udmurtide (nagu ka teiste soome-ugri rahvaste) metshaldjakujutelmad ei paista kuigivõrd erinevat teiste Põhja-Euraasia metsavööndis elavate, olgu siis türki-tatari või indo-euroopa rahvaste omadest. Pikajuukseline ja rumal metshaldjas ning metshaldjas eksitajana on aga veelgi laiemalt levinud motiivid, näiteks leiame need ka ewe keelt kõnelevate Guinea ja Sudaani hõimude folkloorist, kus lisaks sellele usutakse, et metshaldjas jätab tagurpidi jälgi (Petterson 1961: 102 – 103). Kõikjal on metshaldjal kolm funktsiooni: ta aitab neid, kes teda kardavad ja austavad, karistab neid, kes normidest üle astuvad ning tuletab kõigile meelde, et mets pole koht, kus igäüks võib ennast peremehena tunda.

[Tagasi sisukorda](#)

[Edasi](#)